A valláspsychología főbb törvényei.

Írta: BARTÓK GYÖRGY.

E szemle múlt évi októberi számában összeállítottuk DE LA GRASSERIE műve alapján azokat a tényeket, amelyekkel a vallásos élet terén mindenütt és mindenkor találkozunk. Ez alkalommal meg fogjuk kiserleni ezeknek a tényeknek visszavezetését olyan törvényekre, amelyek a szellemi életnek minden megnyilatkozásában feltalálhatók. E feladat a socialis lélektan körébe vág s megoldását a philosophustól várja. E megoldásnak kísérlete olvasható WUNDT néplélektani nagy munkájának második felében, ahol a művészet, a mythos és a vallás néplélektani szempontból tétetik vizsgálat· tárgyává.

DE LA GRASSERIE a vallásos tényeket már idézett művének második részében a következő törvényekre vezeti vissza: 1. az okiság és a czélszerűség törvénye, 2. a fejlődés formájának törvénye, 3. a sűrűsödés és a ritkulás törvénye (condensatio és rarefactio), 4. a heterogenitás törvénye, δ. a Symbolismus törvénye, 6. a formismus törvénye, 7. a mythismus törvénye, 8. az utánzás törvénye, 9. az emberi szellem egységének törvénye, 10. a capillaritas törvénye, 11. a concret és abstract dolgok közt való alternantia, 12. a subjectiv és objektiv dolgok közt való alternantia törvénye.

E törvények közt legfontosabb az emberi szellem egységének törvénye, amely azt fejezi ki, hogy az ember szellemi fejlődésének ugyanazon lélektani alapjai vannak.

1. Vizsgáljuk első sorban a *ható oknak és a czéloknak törvényét,* E két törvény uralkodik a szellemi életnek minden terén, így tehát a vallásos tények birodalmában is. E törvénynek érvényesülése igen szembeötlő az áldozó szülő okának magyarázatában. Az áldozás keletkezését rendesen a ki-

engesztelés eszméjében keresik. Az áldozás semmi egyéb, mint az istennek nyújtott ajándék a végből, hogy érette jutalmat nyerjünk. Később azonban a hangsúly az ilyen áldozások alkalmával tartott lakomákra esik s az áldozás lassanként elveszti ajándék jellegét s nem egyéb, mint a hívek egymás között s az isten között való közlekedésének egy eszköze. Szóval: a fejlődés folyamán az áldozás jelentése megváltozik s míg eleinte ajándék gyanánt vitetett az isteneknek, hogy tőlük jutalmat nyerjen a gyarló ember, addig a fejlődés utolsó stádiumában a causa efficiensből, a ható okból czél-ok lett, azaz az áldozat czélja istennek kiengesztelése lőn. A fejlődés alsó fokán istent, illetve az isteneket a magunk számára hódítani akarjuk az áldozat dolgában nyújtott ajándékok által, a fejlődés utolsó stádiumában pedig ellenkezőleg, istent kiengesztelni akarjuk azokért a bűnökért, amelyeket ellene elkövettünk. A ható októl a czél-ok felé való haladás tehát határozott fejlődés ez erkölcsiség terén is.

E törvénynek érvényesülésével találkozunk a bőjtölé^ jelentésének fejlődési folyamatában is. A fejlődés első szakában azért böjtöltek az emberek, hogy ezáltal az istenségei valamely dolognak megadására kényszerítsék; a fejlődés utolsó stádiumában böjtölnek az emberek, hogy az istenséget kiengeszteljék.

2. *A* második törvény, amelynek uralmát figyelemmé! kisérhetjük a vallás fejlődésében, *az evolutio haladó formájának* törvénye. E törvény szerint a fejlődés nem egyenes vonalban halad, nem is zárt kör alakjában, hanem sociaüs kör formájában. E törvény a vallásos élet terén a visszatérés alakjában érvényesül legszembetűnőbben. E visszatérés, mely szó által azt akarjuk jelölni, hogy a fejlődés folyamán igen gyakran az előbbi állapot tér ismét vissza, a visszatérés igen jellemzően mutatkozik az erkölcs és a vallás egymáshoz való viszonyában. Eleinte az erkölcs teljesen független a vallástól s hatása a vallásra lassanként mind nagyobb és nagyobb mértékben érvényesül. A fejlődés későbbi szakában azután a vallás felülkerekedik az erkölcsön s az erkölcsöt a maga képére változtatja. Az evolutio legmagasabb fokán azután ismét visszatér az első stadium, azaz az erkölcs lassanként ismét kivívja a maga függetlenségét. Hasonlóképpen érvényesül e

törvény az animismus terén is, ahol a fejlődés első stádiuma visszatér napjaink spiritismusának alakjában.

3. A harmadik lélektani törvény, melylyel a vallásos tények fejlődésében találkozunk: *a sűrűsödés és ritkulás törvénye.* E törvény azt az általános jelenséget fejezi ki, hogy a vallásos anyag rendre-rendre mintegy összesűrűsödik vagy bizonyos befolyások hatása alatt megritkul. E jelenséggel találkozunk a keresztyénség történetének mindjárt a legelején. Az üldözött keresztény vallás bámulatos erőre és energiára tett szert az üldözések súlya alatt: az összekötő kapocs mind szorosabbá vált és a sűrűsödés oly nagy mértékű lett, hogy mihelyt az üldöztetés véget ért, képes volt a kereszténység azonnal a legfelsőbb, legnagyobb hatalom gyakorlására. E hatalmat nagy energiával gyakorolta, de súlya alatt összeroppant. Üldözővé lett s ez által meggyöngült. A ritkulás processusa megindult, különböző eretnekségek száma gyarapodott s végül à protestantismus teljesen kettéosztotta az eddig egységes egyházat. E törvény igen érdekes világot vet a vallások azon természetére, hogy minden vallás erős a katakombákban, de gyenge a palotákban. A sűrűsödés és ritkulás tüneménye mutatkozik a cultus terén is. Eleinte kevés a ceremónia, száma később folyton növekedik s végül eltűnik ismét teljesen. E tünemény igen nagy fontossággal bír a társadalom életében, mivel a sűrűsödés és ritkulás sok új társadalmi alakulatnak ad létet s a társadalom tagozódásának leghatalmasabb eszköze. A sűrűsödés ereje által egyesülnek a különben szétszórt erők; a ritkulás által pedig tagozódik a heterogénné vált tömeg.

4. A vallás fejlődésének számtalan olyan apróbb, kisebb jelentőségű törvénye van, amelyet eddig még nem is ismerünk kellőleg. Ilyen kisebb jelentőségű törvények: *a heterogenitás,* a *Symbolismus,* az *utánzás,* a *formalismus,* a *mytliismus* törvényei. Ezekről szóljunk tehát egy pár szót, mielőtt áttérnénk egy igen fontos törvénynek, *az emberi szellem egysége törvényének* tárgyalására.

A *heterogenitás* törvénye ismeretes úgy a biológiában, mint a chemiában és physikában. Az azonos természetű lények nem egyesülnek: ez az igazság ma már közkeletű és közismeretes. Az ellentétes előjelű villamos áramok egymást

vonzzák; a fájdalom az élvezet nélkül meg nem érthető; a hím és nőstény egyesülése az új lénynek alapja – egytől-egyig a heterogenitás elvén alapuló igazságok. – Ez a törvény érvényesül a vallások történetében is. Amint Jézus oly egyszerű szavakban kifejezte: senkisem próféta a maga hazájában. A keresztény vallás megalakulásain a szegény népek heterogenitása jött segítségül s a civilisálatlan népek körében ma is nagy elterjedésnek örvend a Jézus vallása, míg ellenben Japánban és Chinában, hol a heterogenitás sokkal kisebb, eredményei sokkal csekélyebbek.

5. A *synibolismus* törvénye szintén igen sűrűen fordul elő a különböző vallásokban; különösen ezeknek cultusában, istentiszteletében. A symbolum valamely cselekedet vagy dolog, amely analógia által fejezi ki a tárgyat. A térdhajtás az alázatosság jele; a mellverés a megbánást fejezi ki; a farkát maró kígyó a végtelenség symboluma stb. E symbolisálás, amint már mondottuk, igen gyakori az egyes vallásokban. A vallásos táncz például a csillagok körfutásának symboluma. Á táncz az örömnek kifejezője; a víz a megtisztulás symboluma. A symbolismustól azután a bálványimádásig csak egy lépés s e lépést a vallás már sokszor megtette. A symbolismusnak egyik fajtája azután állatimádásra vezetett. Az indusok vallásában az égen futó felhő tehénnek képzeltetik s miután az esőt adó felhő imádott tárgyú, lassanként a felhőnek symbolumáúl szolgáló tehén is imádott tárgyú lesz·

6. A Symbolismus törvényével közel rokon a *formismns törvénye.* Szinte minden vallásban találkozunk bizonyos jellemző ceremóniákkal és formákkal. Az ős buddhismus és Protestantismus kevés ilyen ceremóniát ismer, de ez csak kivétele« eset. E ceremóniák követésében a hívek sokkal pontosabbak, mint akármely törvénynek megtartásában. Gondoljunk csak a chinaiak ceremóniáira, amelyek olyan különösnek tűnnek föl az európai ember szemében, de amelyeknek minden chinai a legnagyobb mértékben engedelmeskedik. Mindezek a ceremóniák azonban az emberi léleknek egy törvényén alapulnak, a *formismus* törvényén, amely uralkodik úgy a civilisálatlan, mint a művelt népek szellemi életén.

7. Ami a Symbolismus a cultusra nézve, ugyanaz a *mythismus* a vallásos tanra nézve. A mythos, amelylyel több

kevesebb mértékben minden vallásban találkozunk, az emberi lélek egy követelményének felel meg, tehát nem olyan esetleges valami, amely az emberi lélek fejlődésétől merőben idegen. Egy emberi lélek e követelményének igyekezik eleget tenni a mese, a találós kérdés, az elbeszélés, stb. A mythosoknak két faja van: az egyik istenek cselekedeteit beszéli ßl s ebben hasonlít a regényhez, amelyben a fősúly szintén az elbeszélésen van; a másik faj bizonyos rövid idő pontban egy egész, csomó cselekményt helyez el, vagy egyetlen cselekvésben egy egész csoport cselekvést, hasonlóan a drámához. Az elsőre például szolgálhatnak az egyptomiak mythosai, a második fajtára például a bűnbeesés mythosa, amely egyetlen cselekvésben ábrázolja a fejlődésnek egész szakaszát.

8. Az *utánzás* törvényét TARDE az ember szellemi életének alaptörvényéül ismerte föl s valóban a társadalmi élet létrejöttében, kifejlődésében fon'ossága alig értékelhető. *Projectio és imitatio:* e két ponton fordul meg egész szellemi életünk. E törvény uralma kimutatható a vallásnak történetében is, habár itt az utánzásnak szerepe sokkal korlátoltabb, mivel a vallás természet szerint, legtöbbször exclusiv. De mégis megtörténik, hogy egész vallások imitáltatnak; így pld. a görögök mythologiáját a rómaiak átvették szinte a maga teljességében. Vagy a manicheismus utánozta a mazdaismust, mikor annak dualismusát vette át. Ott van a kereszténység is, amely az antik néphitnek egész dámonologiáját, az angyalokról s a pokolról szóló tanát átvette és tovább fejlesztette.

9. A vallás fejlődésében alig játszik törvény oly nagy szerepet, mint az *emberi szellem egységének* törvénye. Valósággal elbámulunk, ha látjuk, hogy a dogmák és mythosok nagy különféleségében olyan alapokkal találkozunk, amelyek csak csekély részletekben térnek el egymástól. És ezek a megegyezések nem csupán lényeges alapvető igazságokra vonatkoznak, hanem igen gyakran ceremóniákra, egyes fogalmakra, mythosi vonásokra is. Ez a megegyezés nyilvánul meg a vallásalapítók életrajzában is. Hogyan magyarázzuk ezt az érdekes és figyelemreméltó jelenséget? Igen sok sociologus úgy akarta megmagyarázni e megjegyezéseket, hogy egyszerűen, minden mélyebb vizsgálat nélkül átvételnek, vagy utánzásnak minősítette azokat. A kérdésnek ilyen módon

való megoldása elég egyszerű ugyan, csak az a baj, hogy nem megoldás. Mert hiszen ezek a megegyezések nemcsak olyan népek vallásában találhatók fel, amelyek egymással sűrűen érintkeztek, hanem olyanok vallásában is, amelyek egymással semminemű érintkezésben vagy összeköttetésben nem állottak. Mások ismét azt állították, hogy a megegyezések egy ősi, primitivus kijelentésre vihetők vissza. E megoldás is egyszerű; itt azonban az a baj, hogy ez az ősi, primitivus kijelentés még senki által sem bizonyíttatott be. A magyarázók egy harmadik csoportja ismét abban lelte a talány nyitját, hogy az egyes népek, amelyeknek vallásában ezek a megegyezések találhatók, most ugyan távol állnak egymástól és semminemű érintkezésben nincsenek egymással, régebben azonban közel éltek egymás szomszédságában. E felvétel is azonban csak felvétel marad, mindaddig amig valaki be nem bizonyítja állítólagos igazságát.

A felvetett probléma megoldását csak az *emberi szellem egységének törvényében* kereshetjük. Ez a törvény a lelki életnek általános érvényű szabálya, amelynek megnyilvánulásával a lelki élet terén mindenütt találkozunk. De talán egy téren sem oly nyilvánvaló az uralma, mint a vallásos élet terén.

Mindenekelőtt a *sacramentumok azok,* amelyek igen meglepő példáját szolgáltatják e törvény megnyilatkozásának. A sacramentumok nem csupán a kereszténység talaján sarjadzottak, hanem találkozunk velők az amerikai népek s általában véve az u. n. civilisálatlan népek vallásában is. Hasonló az eset az asketismussal is, amely nem csupán a papoknak, hanem igen sokszor az egyszerű híveknek is úgyszólván életeleme. Az asketismusnak alapja az emberi léleknek amaz általános ösztönében keresendő, melynél fogva arra törekszik, hogy a léleknek nemes törekvései és hajlamai a testnek durvább és alsóbb szenvedélyei felett uralomra' jussanak. A testi asketismussal találkozunk minden népnek vallásában. A circumcisio nemcsak a hébereknél volt szokásos, hanem találkozunk azzal igen sok civilisálatlan népnek vallásában. A testi megcsonkítás nem egyéb, mint a testnek, önmagunknak részleges feláldozása. A temetési szertartások alkalmával a gyászoló eleinte meggyilkolta magát az eltemetettnek sírjánál, később

azonban megelégedtek pld. egy hajfürtnek vagy a teljes hajzatnak a feláldozásával. A testi asketismus azután reávezet az asketismusnak egy finomultabb fajára, amely a testnek sanyargatásában s főleg a szüzességi fogadalomban nyilvánul.

Az asketismus eszméje vezet reá minden vallásban a mysticismusnak ideájára. A mysticismus az istennek tiszta és minden érdek nélkül való imádására törekszik; az istennel állandó közösségben akar élni a mystikus hívő, amely közösséget a nem civilisait ember anyagi eszközökkel, bódító italok élvezésével, őrjöngő tánczokkal akarja létesíteni, a művelt keresztény pedig anyagi és szellemi eszközökkel. Az asketismus éppen· azt a mystikus állapotot segíti és készíti elő. Úgy az asketismus, mint a mysticismus az emberi szellem egységének erős bizonyítéka.

Ezt az egységet bizonyítják a mythosok is, amelyek első pillanatra tisztán a képzelem termékeinek látszanak. Ez a látszat azonban csal. A mythosok is bizonyos általános szabályoknak engedelmeskednek s a lélek egy és ugyanazon működésének köszönhetik eredetüket. Nem sok fáradságra van szükségünk, hogy ezen állításnak igazságát belássuk. A Jasonról szóló mythosnak párjával találkozunk a finn Kalevaleban, sőt, amint LANG kimutatja, még az emberevő törzsek mythologiájában is találkozunk nyomaival.

Az istenimádásnak igen figyelemreméltó alakja az állatimádás (zoolatria), amelynek alakjai a totemismus és a lélekvándorlásról szóló tan. Kétségtelen, hogy az istentiszteletnek ez a formája nem teljesen általános, de mégis elég gyakori az, hogy az emberi szellem egysége mellett tegyen bizonyságot. Az állatimádással találkozunk már a mexikói inkáknál; nyomait ott látjuk a héberek, a görögök, a rómaiak, germánokat sőt a turáni népek vallásában is. A medve például a mordvinek szent állatja, az ibis az egyptomiak vallásában foglal el előkelő helyet, a sas pedig sok indián törzsnél az imádott, tárgy.

Az emberi szellem egységét fényesen bizonyítják azok az életrajzok és legendák, amelyek az egyes vallások alapítóiról reánk maradtak. Jézus és Buddha között már régidő óta találnak a theologusok bizonyos hasonlóságokat, amelyek utánzás vagy átvétel által meg nem magyarázhatók. Nemcsak születésüknek és életüknek körülményei nagyon hasonlók, hanem

ami sokkal fontosabb, tanításuk is igen sok pontban lényegileg megegyezik. Nem feladatunk, hogy a két vallásalapító és a két világvallás között párhuzamot vonjuk; meg kell elégednünk ennek a ténynek megállapításával. E tény erős bizonyítéka az emberi szellem egységének.

10 A *hajcsövesség* vagy *a capillaritas törvénye* a physikából mindenki előtt eléggé ismeretes. E törvényt a sociologusok per analogiam átvitték a socialis élet tüneményeinek magyarázatára s értik alatta az embernek azt a törekvését, amelynél fogva az alacsonyabb osztályban élők iparkodnak a magasabb osztályokba feljutni akár a maguk, akár leszármazottjaiknak személyében. Ez a tünemény azonban nemcsak a physikában és sociologiában általános, hanem előfordul a lélektanban is, úgy az egyéni, mint a socialis psychologiában és voltaképpen nem egyében alapúi, mint az emberben levő azon általános ösztönön, melynél fogva az folytonosan magasabbra, előbbre törekszik. Az értékben való gyarapodásra való törekvés általános emberi tulajdonság. E tulajdonság nélkül minden fejlődés és haladás lehetetlen.

A hajcsövességnek ez a törvénye feltalálható a vallásban is; az ember a tökéletességre vágyik, minél közelebb akar lenni az istenséghez. E vágyódásnak és törekvésnek pompás illustrálója a Bábel tornyáról szóló elbeszélés. Tornyot akar építeni az emberiség, hogy annak tetejéről egészen közel férhessen istenéhez.

Az ember egy ideált alkot magának az istenség személyében. Felruházza azt minden oly tulajdonsággal, amely előtte jónak, kiválónak s tehát óhajtandónak tűnik fel. Ezt az ideált kell megközelítenie, illetőleg ahhoz hasonlónak kell lennie. E czélra azonban nem elégséges a puszta utánzás. Szükség van rendkívüli eszközökre, melyeknek segítségével nemcsak közeledhetik istenéhez, hanem elegyedhetik is vele. Ilyen rendkívüli eszköz az egyik amerikai indián törzsnél a pipázás, az indusoknál a szent haomu ital, a keresztényeknél pedig az úrvacsora, A keleti népek vallásos mysteriumai, például a Mithra-vallásé, egyenesen az istenséggel való egyesülést tűzik ki czélul. Sőt úgy látjuk, hogy az őskeresztény-ség körében elterjedt nyelveken-beszélés, melyet Pál apostol a korinthusiakhoz írott első levelében magyarázott, szintén

nem egyéb, mint az istenséggel való közlekedésnek egyik fontos eszköze. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy ez a közlekedés csak időleges. Szükség van tehát olyan eszközre is, amely a hosszabb ideig tartó közlekedést és elegyedést segíti elő. Ilyen eszköz az indusok vallásában a nirvánában való elmerülés. Ez a közlekedés azután igen sokszor az isten felé való emelkedéssé lett, például a bűvölök, a mágusok, a sámánok productióiban, akik bizonyos titkos értelmű cselekvések által kenyszeríthetni vélik istent, hogy az ő akaratukhoz szabja a magáét.

11. Az ember a maga fejlődésének legelső fokán teljes mértékben önös és subjektiv, azaz csak önmagával vagy a hozzá legközelebb állókkal foglalkozik, figyelmét csak azok kötik le. A fejlődésnek igen hosszú folyamatára van szükség, míg az egoista »én« háttérbe szorul s az önkényes subjectivismus helyét a tárgyiasság foglalja el. Az alany-tárgy megválásának folyamata figyelemmel kísérhető az egyén lelki fejlődésében; figyelemmel kisérhető a nyelvnek és a vallásnak kialakulásában is. Lássuk hát, hogy *az alany és tárgy alternantiajanak törvénye* mily módon érvényesül a vallás történetében.

A cultusnak legelső formája, amelylyel minden népnek vallásában találkozunk, a halotti szertartás, a halottak tisztelete. Nem csodálkozhatunk, ha némely sociologus, például SPENCER, azt állítja, hog\r enélkül a vallás létrejöttét elképzelni sem lehet. A család imádja az elhunyt családfőt, az ősöket, kik a maradékok szemében kitűnő férfiak, szentek, félistenek voltak, majd a fejlődés folyamán mint őrző angyalok, lares, geniusok tiszteltetnek. Bármilyen legyen azonban e tiszteletnek formája és módja, az imádás tárgya mindig egy és ugyanaz, t. i. az ember. Csakhogy az embernek nem teste, hanem szelleme az imádott tárgyú. Az emberi lélekben való hit, mely szerint a lélek láthatatlan, a testben él, halál után fennmarad, arra a gondolatra vezetett, hogy a természet többi tényezői is, mindenekelőtt pedig az állatok szintén bírnak lélekkel. Ha a test elpusztult, ezeknek lelke is tovább él. Ekként azután az egész mindenség lelkekkel népesül be. És ha az emberi lélek imádásnak tárgya, miért ne lehetne a többi lélek is? Annyival is inkább, mivel a lelkek között van

sok jelentékenyebb, hasznosabb lélek is, mint az emberé, pél-' dáúl a napnak a lelke. A nap lelke és szelleme is imádás tárgya lesz így. Majd utána a kevésbbé jelentékeny lelkek is tiszteletben részesülnek s lassan-lassan kifejlődik az objectiv Polytheismus. Az ősök tisztelete háttérbe szorul, de véglegesen nem tűnik el soha, amint ezt a halottak napjának fennmaradása is bizonyítja.

Az ember azonban az emberről nem feledkezhetik meg végképpen soha. Az embernek, mint embernek imádása ugyan csak eltévelyedés, de az emberi vonások, melyeket magunkra nézve jellemzőknek tartunk, reávetítődnek az objectiv létellel bíró istenekre, azaz az istenek anthropomorphisáltatnak, mint azt már ' a régi görög bölcsek is megállapították. Az istenek emberi formát nyernek, szenvedélyeik emberi szenvedélyek, erényeik emberi erények, sőt családi életet élnek, mint az emberek; az objectivvé lett isten mind jobban és jobban hasonlít az emberhez, anélkül azonban, hogy valaha emberré lenne. Ennek szembetűnő példája a görögök istensége, amely az Olympuson majdnem emberi életet él. Amíg tehát a fejlődés elején a subjectivitás középpontja az *egyes én,* addig e magasabb ponton centrum az *emberiség, mint egész.* Az *én* helyét a *nem-én* foglalja el, a fejlődés tehát az én felől a nem-én felé halad a vallásban éppen ügy, mint a szellemi életnek minden terén.

12. Az utolsó törvény, melynek a vallás fejlődésében való érvényesülését vizsgálnunk kell, *a concret és az abstract közt levő alternantianak törvénye.*

E törvény legtöbbször párhuzamosan hat az előbb említett törvénynyel. A fejlődés legalsó fokán az ember szinte borzad mindattól, ami elvont s számlálásában ötön túlhaladni nem képes. Az abstractio, az elvonás csak a fejlődésnek magasabb fokán jelentkezik, amint azt a nyelv fejlődésének menete világosan bizonyítja. A primitív nyelvekben az igét még nem lehet a tárgytól elválasztani és igen sokszor egyetlen szó által fejeztetik ki egy olyan mondat, melyet a fejlettebb nyelv egy határozóból, alanyból, tárgyból, igéből álló mondattal fejez ki. A gondolkozás primitivus formájában a tárgyat nem emeljük ki a maga környezetéből, hanem természetes synthesisében fejezzük ki azt. Nem is szólva arról, hogy egy tárgynak

különböző tulajdonságai külön-külön elvontság gyanánt kezeltetnek. Kendre-rendre fejlődik ki a gondolkodásnak színe, hogy a sok fehér tárgyról elvonjuk közös tulajdonságukat a *fehérséget,* vagy sok színes tárgynak közös tulajdonságáról a közös jelzőt: a *szint.* Az emberben is eleinte egy testet lát a gyermek s csak lassan különbözteti meg a szemet, fület, orrot stb.

A gondolkozás fejlődése tehát a következő menetet mutatja: az *énből* haladunk a *nem-én* felé, azután a *nem-énből* térünk vissza az *énre;* a *concretből* haladunk az *abstrakt* felé s az *abstractból* térünk vissza a *concretire.*[1])

E kettős folyamat valósul meg a vallásban is. Az ember eleinte a csillagot, az állatot, a folyót imádja. Később azonban a csillagnak, állatnak, folyónak szellemét részesíti tiszteletben s még később ez a szellem a csillagtól, folyótól, állattól abstrahálva mint teljesen önálló lény lesz az imádás tárgya. Ezt az abstract lényt azonban ismét concretisálni kell és bekövetkezik az anthropomorphismus, azaz az abstract lénynek, melyet a csillag, a folyó, az állat lelkének tartottunk eleinte, most már a saját tulajdonságainkat projiciáljuk s concret emberi alakba öltöztetjük a hús és vér nélkül való abstractumot. Az abstractionak ilyen concretisalása nyilvánul meg az u. n. allegorikus istenek alkotásánál. A halál pld., amely egy actio vagy egy állapot, személyi alakot vesz föl, aki vérből, csontból áll, él, mozog, s lefelé fordított fáklyát visz kezében. Az igazság is személylyé concretisálódik, serpenyőt tart kezében s hogy objectiv legyen, kendőt köt szemére. Azt mondhatnók tehát, hogy a concretisalas éppen olyan sok istent teremtett, mint az abstrahálás. E folyamaton, melynek jellege bizonyos mértékig önkénytelen, minden vallás keresztülment és megy mind a mai napig.

E mult évi szemle októberi füzetében előadtuk volt azokat a tényeket, amelyek minden vallásnak közös kincsét képezik. A fenebbi sorokban röviden reámutattunk azokra a törvényekre, amelyek minden vallásnak fejlődésében érvényesítik a maguk hatalmát. Hátra van még vizsgálnunk azokat a lélektani

[1]) V. 5. a Szemle 1909. májusi füzetében »A természet és társadalom« czímű czikkemet, valamint az 1910. év jannárius és februárius számában megjelent »Evolutioio és sociologia« czímű tanulmányom idevágó pontjait.

motívumokat, amelyek arra ösztönözték az embert, hogy a létnek nagy kérdéseire feleletet adjon s e feleletet a vallásnak formájában találja meg. Általában véve megjegyezhetjük, hogy e motívumok az embernek, mint eszes lénynek, természetével vannak összefüggésben, azaz: *e motívumok első sorban mentalis jellegűek* »A vallás – mondja DE LA GRASSERIK – éppen oly természetes productuma a szellemnek, mint a gyümölcs a fának.« (i. m. 276. oldal.)

E motívumok három nagy csoportba oszthacók: *1. önző motívumok, 2. ego-altruista motívumok és 3. altruista motívumok.* Megkell azonban jegyeznünk, hogy az altriusta szót itt nem morális értelemben vesszük, hanem vele a *nem-énnek* az *én* felett való túlsúlyát, uralmát jelöljük, azaz az istenségnek uralmát az ember felett.

1. Az egoistikus motívumokra nézve jegyezzük meg a következőket. Az első érzés, mely az embernek lelkében, a természetnek könyörtelen nyomása alatt ébredt fel, kétségtelenül a félelem és védekezés érzése volt. A szenvedést és a halált tőle telhetőleg kikerülni igyekezett. *A fenntartás ösztöne* hajtotta a szenvedésnek és halálnak kerülésére. Védelmei szülőinek védelmén kívül máshol hiába keresett. Ez a védelem gyenge volt ugyan, de elégséges arra, hogy életet adjon a tisztelet és hála érzésének, melylyel a védelmezett gyermek a védelmet nyújtó szülő iránt viseltetett. A tisztelet ezen érzése később azután a félelem érzésével párosult. E félelemnek szülőanyja és táplálója a szülőknek szigorúsága, büntetése, verése volt, a mint ez nemcsak a civisilálatlan népeknél szokásos, hanem az alsőbb néptömegeknél még ma is minden paedagogia kezdete. *A félelem érzése első rugója a vallás keletkezésének.* Az az érzés vezetett az ősök tiszteletére, amelyből azután a vallásnak különféle alakja különböződött. E mellett tesz bizonyságot az a körülmény is, hogy a fejlődés elején a rossz szellemek, a rossz istenek a tiszteletnek, illetőleg imádatnak tárgyai, mivel ezektől fél a primitivus ember s ezeket akarja ajándékok, áldozások által a maga részére megnyerni. A fenntartás ösztöne és a félelem érzése, ez a két motívum áll a vallás fejlődésének kezdetén mint a vallásnak éltet adó forrása.. A fejlődés magasabb fokán ez a félelem az erkölcsiség fejlődésének lesz hathatós eszköze. A

síron túli büntetéstől való félelem sok erkölcstelenségnek lesz gátjává s egy bizonyos ponton minél nagyobb ez a félelem, annál nagyobb az erkölcsiség. Hogy aztán ez az erkölcsiség az igazi erkölcsiség-e vagy sem? – erre a kérdésre itt nem feladatunk felelet adni.

A félelem érzése mellé járul lassanként egy másik egoistikus rugó: *a boldogság után való vágy.* Ez a vágy egyike a legélénkebb lélektani ösztönöknek. Már a szenvedésnek távolléte is bizonyos boldogsággal tölti el az ember lelkét. Az ilyen boldogság azonban csak negativ boldogság, melylyel az ember meg nem elégszik. Vágyik a positiv boldogság után is. Ezért könyörög az istenekhez, ezért visz ajándékot nekik, ezért imádkozik, böjtöl és áldoz. A boldogság utáni vágy hajtja az embert arra, hogy higyjen jó istenek létezésében is, akik boldogságot, örömet, szerencsét, jólétet adnak ajándékul a nyomorult halandóknak. Innen a vallásokban mutatkozó dualismus: a félelem szüli a rossz istenekben való hitet, a boldogság után való vágy a jó istenekben valót. A jó isteneket az ember jobban szereti, de a rosszaknak több áldozatot visz. A jó istenek ezután felülkerekednek a rossz istenek felé, azok fölött uralkodóvá lesznek s az ember is ezentúl már csak a jó istenekhez fordul, hogy segítséget nyerjen tőlük a rossz istenek ellen. A fejlődésnek ezen a fokán a dualismus némileg enyhül, amennyiben a rossz és jó istenek nem mint egyenlő felek állanak egymással szemben, hanem mint ellenséges hatalmak, kik közül az erő és igazság a jó istenek részén van. A jó istenekhez hű emberek elveszik jutalmukat ebben az életben is, de teljes mértékben veszik azt el a földön túli életben. (Valhalla, mohammedámok és keresztények paradicsoma stb.)

Ha már most e három egoistikus rugónak működését figyelemmel kisérjük, a következő tapasztalatra jutunk. A fenntartás ösztöne adott léteit a lélek fennmaradásában való hitnek; a félelem szülte a démoni jelleggel bíró vallásokat és a boldogság után való vágy volt forrása a tulajdonképpeni értelemben vett vallásnak. Természetes dolog, hogy a valóságban e három rugónak működési köre nem vonható ilyen éles határok közé, nem különösen a két utóbbié. A boldogság után való vágynak különben igen nagy fontossága van nem csupán a vallásnak, hanem az erkölcsiségnek kifejlődésében is. E vágyban találta meg a vallási moral a maga sanctióját.

2. Az *ego-altruista motívumok* már sokkal emelkedettebb jellegűek, mint az *egoista motívumok.* E motívumok alatt az egyén már egy kissé háttérbe szorul, az önző subjectivismus veszít élességéből. Az ember a világ polgárának érzi magát s a socialis kötelékek hatalma egyre növekszik.

Az ego-altruista motívumok között keletkezési sorban első az *igazság* motívuma. Az igazság érzése a vallásnak egyik leghatalmasabb tényezője.

Az ember a maga felebarátaival szemben igen sokszor igazságtalanul jár el, de igen sokszor kénytelen ő maga is igazságtalanságot, erőszakot eltűrni, a nélkül, hogy elég erős volna megbőszülni a rajta elkövetett igazságtalanságot. Az emberi igazságtalanság mindig hatalmasabb volt, mint az emberi igazság, de az ember nemcsak embertársai részéről kénytelen eltűrni az igazságtalanságot, hanem igen sokszor úgy érzi, hogy az istenek is igazságtalanul bánnak vele. Mert másképpen honnan van az, hogy ő kevésbbé gazdag, kevésbbé erős, kevésbbé egészséges és hatalmas, mint amilyen felebarátja, aki pedig sokkal kevesebb áldozatot viszen az isteneknek. A Jób könyvének problémája örök emberi probléma, amelyre – úgy látszik – mind e napig nem tudtunk kielégítő feleletet adni.

Az a kérdés már most, hogy ez az igazságtalanság, mely a földön olyan szembeszökő, miként és hol fog véget érni. A felelet egyszerű: a síron túl. A megérdemlett jutalmat és a megérdemlett büntetést majd a túlvilági életben nyeri el ki-ki, amint cselekedett ebben a földi életben jót vagy gonoszat, isten előtt kedvest vagy utálatost.

Az igazság ezen ösztöne valóban ego-altruista jellegű. Egoista, amennyiben magunk számára igazságot kívánunk, de altruista, amennyiben mások számára is követeljük azt és mi magunk is megadjuk. E jellege arra mutat, hogy eredete inkább sociologiai, mint psychologiai, mivel igazságosság csak ott lehet, ahol már az emberek között bizonyos viszonylatok keletkeztek és szilárdultak meg.

A másik ego-altruista rugó a *socialis ösztön,* az egyedüliségtől való irtózás. Ez az ösztön, amint már neve is mutatja, szintén sociologiai jellegű s érvényesül nemcsak a társadalmak keletkezésében, hanem a vallás kifejlődésének processusában is. A társadalmak ugyanis lehetnek az isteneknek és

felsőbb lényeknek társasága is. Az emberi társadalomban magát rosszul érző ember sokszor menekül a felsőbb rendű jények társaságához, isten felé fordul, vagy meghalt kedveseinek emlékezetének szenteli életét.

Ez az ösztön rendkívül hatalmas és parancsoló. Mikor a magány szinte megöli az embert, az istennek érzi szükségességét s keresi a vele való folytonos közlekedést.

Már inkább altruista, mint egoista ösztön, a *kegyelet* lélektani ösztöne. Ez az ösztön teljesen mások iránt való érzelmeinknek forrása, de bizonyos mértékig mégis egoista, mivel kielégítése által magunk is bizonyos megelégedést érzünk. Ettől az érzéstől csak egy lépés van a szeretethez, amely egyik fontos tényezője a vallásnak. A vallásnak fejlődése tehát szintén nagyjában ekként halad: első fok a félelem vallása, második fok az igazság vallása, harmadik fok a szeretet vallása. A morálisnak alapja az igazság.

3. Míg az egoistikus ösztön egészen bátran nevezhető a subjektivisáló, alanyosító ösztönnek, addig az *altruistikus ösztön* méltán illethető az objektivisáló, tárgyasító ösztön névvel. Ez az ösztön teljesen lélektani jelleggel bír s az embernek azon törekvésében nyilvánul, melynél fogva az egyén saját magát mintegy megerősítve, egy nálánál magasabb, hatalmas lényhez köti egész életét, amely magasabb lény a vallásban természetszerűen az isten vagy az istenek. Az *én* teljesen elmerül, megsemmisül a *nem-én* mellett. Az egyén elsőségének ez a megtagadása azonban hosszas és lassú processusnak eredménye. Az egoismus, ha egyszer befészkelte magát az ember lelkébe, helyéért elkeseredett harczot folytat az altruismus ellen s csak sok nagy erőfeszítéssel ülhet diadalt fölötte.

Ennek az objektivisatiónak első megnyilatkozásával ott találkozunk, ahol valamely gyenge erőtelen és gyámoltan lény, nem tudván magát egyedül fenntartani, a nálánál erősebbek és derekabbak társaságát keresi; azokhoz húzódik, hogy táplálékát megkereshesse, életét fenntarthassa. Ilyen helyzetben találjuk az élősdi állatokat és növényeket. De találkozunk ezzel a jelenséggel az emberek körében is. Ezeknek nagy része is pénz, vagy erő, vagy intelligentia hiányában kénytelen másokra támaszkodni, hogy megélhessen. Ez az emberi Parasitismus, a melyhez igen sokszor, sőt szinte mindig a servilismus és szolgalelkűség járul. Így például azok az öreg szolgák, kik

uruknak szolgálatában lemondottak minden családi kötelékről, csakhogy megélhessenek, teljesen lemondottak személyükről, objektivisálódtak s teljesen a nem-én hatalma alá hajtották saját énjüket. És ugyanez a jelenség igen sűrűn fordul elő a politikai élet terén is – még napjainkban is. Sőt egész népek is találkoznak, akik énjüket lépten-nyomon megtagadva egy valóságos vagy képzelt nem-énnek igájába jó szívvel hajtják fejüket. Vajjon e megalázkodás, amely valóban állattá alacsonyítja le az embert, csakugyan a munkától való undorban leli-e forrását, olyan kérdés, amelyre e sorok írója nem merne nemmel felelni.

Ez a lélektani ösztön a maga erényeivel és hibáival együtt megnyilatkozik a vallások történetében is. Az ember minden áron igyekszik az istenség tetszését a maga számára megnyerni, ezért nem szűnik meg az istent imádni. De ez az imádat lassanként átvitetik istenről az isten házára, a templomra, az isten szolgáira, a bűvölőkre, sámánokra, magusokra, papokra. Az én teljesen meghódol a nem-én előtt, mihelyt ez a nemén valamely felsőbb hatalomként jelentkezik előtte. Ennek az ösztönnek működésében nyilatkozik meg legerőteljesebben a hajcsövesség törvénye, amelyet fennebb adtunk elő. Az egyén mind feljebb és feljebb vágyik, csakhogy – s ez igen figyelemreméltó jelenség – ez az emelkedés voltaképpen nem egyéb, mint az énnek teljes megsemmisülése és elmerülése egy felsőbb hatalomban. Az énnek teljes kioltását és megölését kívánja a buddhisták hite s ezt követeli a kereszténység asketismusra hajló követője is. A gyenge, a nyomorult, a semmitérő *én* legyen erős, hatalmas és fenséges az által, hogy egy erős és hatalmas, egy fenséges *nem-én* szolgálatába bocsátja személyét, lelkét és testét egyaránt.

A három ösztönnek, egoistikusnak, az ego-oltruistikusnak és az altruistikusnak, együtthatása folytán állott elő és erősödött meg a vallás az embernek lelkében. A vallásnak lélektani gyökerei tehát e három ösztönben keresendők. E három ösztön köti oda a vallást az emberi lélekhez és attól soha el nem szakadó czélokkal teszi az emberi társadalomnak egyik legfontosabb tényezőjévé.